

વિરામચિહ્નોના સૂનકારની નવલકથા

A, A Novel

‘મમતા’માં હું ઘણી વાર ‘અળવીતરી’ નવલકથાઓનો પરિચય આપતો હોઉં છું. આ વખતે પણ એવી નવલકથાનો પરિચય આપવો છે. એ એટલી બધી અળવીતરી છે કે મને પણ પ્રશ્ન થાય છે કે આને નવલકથા કહેવાય ખરી? સૌ પહેલાં તો આ નવલકથા ‘લખાઈ’ નથી. ‘ભૂંસાઈ’ છે. આપણે મોટા ભાગે એમ કહેતા હોઈએ છીએ કે મેં એક નવલકથા લખી છે, પણ આપણે એમ નથી કહેતા કે મેં હમણાં એક નવલકથા ભૂંસી છે. આપણે લખીએ ત્યારે મોટે ભાગે તો representationના તર્કશાસ્ત્રને અનુસરતા હોઈએ છીએ. અર્થાત્, આપણી પાસે ‘કશુંક’ હોય છે. એ ‘કશુંક’ને આપણે નવલકથામાં re-present કરતા હોઈએ છીએ, એટલે જ તો આપણે આવી નવલકથાઓ વાંચી શકતા હોઈએ છીએ, પણ જ્યારે કોઈ એમ કહે કે મેં એક નવલકથા ભૂંસી છે ત્યારે એનો અર્થ એ થયો કે એ નવલકથામાં જે કંઈ re-presented હતું એને એણે ભૂંસી નાખ્યું છે. જો એ બધું જ ભૂંસી નાખે તો બચે શું? એટલું જ નહીં, આપણને બીજો પ્રશ્ન એ પણ થાય કે તો પછી આપણે એ નવલકથા વાંચી શકીએ ખરા? દેખીતી રીતે જ ન વાંચી શકીએ. એનો અર્થ એ થયો કે આ વખતે હું જે નવલકથાની વાત કરવા માગું છું એ નવલકથા વાંચવા માટે ‘લખાયેલી’ નથી. એ કદાચ જોવા માટે લખાયેલી છે. બીજા શબ્દોમાં કહું તો એ અનુભવવા માટે લખાયેલી છે. મેં પણ આ નવલકથા ‘વાંચી’ નથી, કેમ કે એની સંરચના જ એવી છે કે એમાં વાંચવાનું કશું જ નથી. હકીકત એ છે કે આ નવલકથામાં શબ્દો છે જ નહીં. જો શબ્દો પણ ન હોય તો વાક્યો પણ ક્યાંથી હોય? હા, એક જમાનામાં આ નવલકથામાં શબ્દો હતા. વાક્યો પણ હતાં, પણ એ બધાં હવે ભૂંસી નાખવામાં આવ્યાં છે. એમ છતાં હું આ નવલકથા વિશે લખી શકું છું અને મને ખાતરી છે કે તમે પણ આ લેખ વાંચ્યા પછી એ નવલકથા વાંચી છે

લેખક : Derek Beaulieu (ડેરેક બૌલી) / જન્મ : ૧૯૭૩, કેનેડિયન કવિ, કથાલેખક. / પ્રકાશક : JBE Books, ૨૦૧૭.

એવો દાવો કરી શકશો. તમને કોઈ પડકારી શકશે નહીં.

તમે અમેરિકન ચિત્રકાર એન્ડી વૉરહોલનું નામ તો જાણતા જ હશો. જો ન જાણતા હો તો ગૂગલ મહારાજને પૂછજો. એ તમને એમના વિશે ઘણું બધું કહેશે. આ ચિત્રકારે પણ a : A Novel નામની એક નવલકથા લખી છે. આ નવલકથા પણ ‘અળવીતરી’ છે. એટલી બધી કે ઘણા વિવેચકો એને નવલકથા નથી કહેતા, પણ એ જુદી વાત છે. કેટલાક એનાં વખાણ પણ કરે છે. આ વૉરહોલભાઈએ આ નવલકથા બીજી એક નવલકથા સામેની પ્રતિક્રિયાના ભાગ રૂપે લખી છે. એ નવલકથા તે Ulysses. લેખક જેમ્સ જોયસ. આ Ulyssesની એક ખાસિયત છે. જેટલા લોકોએ એનો હોંશે-હોંશે ઉલ્લેખ કર્યો છે એના પરચીસ ટકા લોકોએ જ એને વાંચી હશે. જોકે ઘણાં શહેરોમાં, Ulysses વાંચનમંડળીઓ છે. એ મંડળીઓ અવારનવાર મળે છે ને મંડળી મળવાથી થતા લાભ માણે છે. વૉરહોલે આ નવલકથામાં ઓન્ડિન (Ondine) નામના એક અભિનેતા સાથે કરેલા સંવાદનો સમાવેશ કર્યો છે. વાસ્તવ જગતમાં આ સંવાદ ટુકડે-ટુકડે બે વરસ ચાલેલો. નવલકથામાં આ સંવાદ સળંગ ચોવીસ કલાક ચાલે છે. મૂળે રેકૉર્ડ કરેલો આ સંવાદ એક ટાઈપિસ્ટે ટાઈપ કરવાની ના પાડેલી. એમાં ગાળો આવતી’તી ને એ ટાઈપિસ્ટબહેનને ગાળો નથી ગમતી. પછી બીજા ટાઈપિસ્ટે એ પુણ્યશાળી કામ પૂરું કરેલું, પણ એમાંય એમણે કેટલુંક બરાબર સાંભળેલું. કેટલુંક ન’તું સાંભળ્યું. ઓન્ડિનનું મૂળ નામ રોબર્ટ ઓલિવો. એમણે એવો દાવો કર્યો છે કે એ વૉરહોલને એક orgyમાં, અર્થાત્, નિયંત્રણશૂન્ય સમૂહરતિકીડાની એક ઉજાણીમાં મળેલા. આ સંવાદમાં ગપ્પાં છે. નિંદાકૂથલી છે. ઝઘડાઝઘડી છે. મિત્રો, પ્રેમીઓ સાથેની વાતચીત છે. એકબીજાની ચમચાગીરી છે, ભાટાઈ છે. માણસ સાથે સંબંધ ધરાવતું લગભગ બધું જ એમાં છે. ટાઈપિસ્ટે કરેલી ભૂલો પણ એમાં યથાવત્ રાખવામાં આવી છે.

પણ મારે આ નવલકથાની વાત નથી કરવી. હું જે નવલકથાની વાત કરવા માગું છું એના ‘બૃંસક’ છે ડેરેક બૌલી (Derek Beaulieu). એ પણ કળાકાર. મૂળે કેનેડાના. એમની નવલકથાનું નામ પણ છે : a, A Novel. ૨૦૧૭માં પ્રગટ થયેલી. બૌલી વૉરહોલની નવલકથાને એક ડગલું આગળ લઈ ગયા. એમણે એ નવલકથાના એકેએક પાના ફોટોશૉપમાં સ્કેન કર્યા.

પછી સોફ્ટવેરની મદદથી એમણે એમાં વૉરહોલ અને ઓન્ડિન વચ્ચે જે સંવાદ થયેલો એ બદલ્યો જ ભૂંસી નાખ્યો. કેવળ વિરામચિહ્નો અને કૌંસમાં જે કંઈ લખાણો હતાં એ રહેવા દીધાં. પરિણામે આપણી સમક્ષ એક એવી નવલકથા આવી જે ‘ભૂંસાયેલી’ હતી. લખાયેલી ન હતી.

જોકે આ રીતે કશુંક ભૂંસીને લખવાનું કામ અળવીતરા સાહિત્યમાં પહેલી વાર નથી થયું. વરસો પહેલાં અમેરિકન નવલકથાકાર ગર્ટુડ સ્ટેઈને On Punctuation નામનો એક સરસ લેખ લખેલો. આ લેખના પ્રારંભમાં જ સ્ટેઈન કહે છે કે કેટલાંક વિરમાચિહ્નો રસ પડે એવાં હોય છે ને કેટલાંક એવાં નથી હોતાં. પછી એ રસ ન પડે એવાં વિરામચિહ્નોની વાત કરે છે. એમાં એ પહેલો ક્રમાંક પ્રશ્નાર્થચિહ્નને આપે છે. એક અમેરિકન કવિ કેનેથ ગોલ્ડસ્મિથે સ્ટેઈનના આ લેખમાંના શબ્દો ભૂંસી નાખીને કેવળ વિરામચિહ્નો જ રહેવા દીધેલાં. એ જ કામ બૌલી અહીં વૉરહોલની નવલકથામાં કરે છે અને એક નવી જ કૃતિનું સર્જન કરે છે.

કોઈ કહેશે : આને નવલકથા કહેવાય? જો તમે અમેરિકન સંગીતકાર જ્હોન કેઝનું ‘4’33’’ સંગીત સાંભળ્યું હોત તો તમે આવો પ્રશ્ન ન પૂછત. કેઝ અહીં આપણને silence સંભળાવે છે. એ જ રીતે આ નવલકથા પણ. ગિલ્ડા વિલિયમ્સે આ નવલકથા પર એક સરસ લેખ લખ્યો છે. એ વાંચ્યા વિના આ નવલકથા નહીં સમજાય. કેટલાક પ્રયોગો સદા માટે પ્રયોગ રહેવા જ સર્જાયેલા હોય છે. આ પણ એમાંનો એક પ્રયોગ છે.

નવ્ય મુક્ત અર્થતંત્રની અવનવી નોકરીઓ

Odd Jobs

નાનાં-નાનાં ત્રેવીસ પ્રકરણોમાં લખાયેલી Odd Jobs નવલકથામાં ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર ટોની દુવેર (Tony Duvert)એ ફ્રાન્સના પરાવિસ્તારમાં આવેલા એક કાલ્પનિક ગામની વાત કરી છે. આ ગામમાં લોકો ભાતભાતનાં કામ કરે છે. એક ભાઈ છોકરાંના નાકમાંથી લીંટ કાઢવાનું કામ કરે છે. એ અરુની એક ભૂંગળી લઈને ગામમાં ફરતા રહેતા હોય છે ને જે છોકરાના નાકમાં લીંટ દેખાય એમના નાકમાં એ ભૂંગળી નાખીને લીંટ ખેંચી લેતા હોય છે. બીજા એક ભાઈ આમ તો નાવિક છે, પણ એમનું કામ જરા જુદા પ્રકારનું છે. મોટા ભાગના નાવિકો કોઈ પાણીમાં બૂડતું હોય તો એને બચાવે, પણ આ ભાઈ લોકોને પાણીમાં બુડાડે અને એ મરી જાય પછી એમનો દેહ પાણીમાંથી બહાર કાઢી સરકાર પાસેથી વળતર માગે. લેખક અહીં આડકતરી રીતે એવું બતાવવા માગે છે કે હવે માણસ અને માણસ વચ્ચેના સંબંધો બદલાઈ ગયા છે. હવે માણસો એકબીજાના તારણહાર બનીને નથી જીવતા; હવે માણસો એકબીજાના મારણહાર બનીને જીવે છે. ત્રીજા એક ભાઈ હિમમાનવનું કામ કરે છે. એમનું કામ છે તોફાની છોકરાંને શિક્ષા કરવાનું. જો કોઈ છોકરું બીજા છોકરાને મારે કે ઈજા પહોંચાડે તો આ ભાઈ ત્યાં પહોંચી જાય અને જવાબદાર છોકરાને બરફમાં દાટી દે. આ ગામમાં એક ચિત્રકાર પણ છે. ચિત્રકાર આમ તો માણસનાં ચિત્રો બનાવે. આ ચિત્રકાર પણ એ જ કામ કરે છે, પણ એ હયાત માણસોનાં ચિત્રો નથી બનાવતો. એ શક્ય (possible) માણસનાં ચિત્રો બનાવે છે. ન કરે નારાયણ ને એવો કોઈક માણસ કાલે જન્મી જાય તો! આ ગામમાં એક ભાઈ પંપાળવાનું/રમાડવાનું કામ કરે છે.

લેખક : Tony Duvert (ટોની દુવેર) / અનુવાદ : S. C. Delaney અને અન્ય / જન્મ : ૧૯૪૫, મરણ : ૨૦૦૮, વિવાદાસ્પદ ફ્રેન્ચ નવલકથાકાર. Good Sex Illustrated, Diary of an Innocent, Atlantic Island અને District એમની જાણીતી નવલકથાઓ. વીસમી સદીના આઠમા દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં એ સમાજથી વિમુખ થઈને એમની માતાના ઘરમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા અને મરણ સુધી ત્યાં તદ્દન એકાકી જીવન જીવ્યા. / પ્રકાશક : Wakefield Press, ૨૦૧૭.

એની જવાબદારી બહુ સાદી છે. એણે ગામના છોકરાઓને હસ્તમૈથુન કરતાં રોકવાના છે. કોઈ છોકરો હસ્તમૈથુન કરતો હોય તો એણે ત્યાં જવાનું ને એને એકલાને એ કામ કરવા દેવાને બદલે મદદ કરવાની! લેખક કહે છે કે આ ગામમાં આ માણસ જરા વધારે પડતો લોકપ્રિય બની ગયો છે. અહીં એક માણસ પુરુષોનું કૌમાર્યભંગ કરવાનું કામ કરે છે. સોહાગરાતે પતિ પત્નીનું કૌમાર્યભંગ કરતો હોય ત્યારે એણે ત્યાં પહોંચી જવાનું ને એ જ વખતે એણે પેલા પતિનું કૌમાર્યભંગ કરવાનું. નવલકથાકાર કહે છે કે આ માણસનો વ્યવસાય ખૂબ સારો ચાલે છે. હવે ગામ હોય એટલે એકાદ લેખક પણ જોઈએ જ. એ ન્યાયે અહીં એક ભાઈ લેખકનું કામ કરે છે. એણે બીજું કંઈ નહીં કરવાનું. બસ, પોસ્ટ-ઓફિસ પર બેસી રહેવાનું અને કોને ટપાલ આવે છે ને કોને નથી આવતી એનો હિસાબ રાખવાનો. એક વાર એ યાદી તૈયાર થઈ જાય પછી જે લોકોને ટપાલ આવતી હોય એ લોકોના અહમૂને તોડવા એણે એમને નનામા કાગળ લખવાના. એમાં એ ગાળો પણ લખી શકે. “મીના મહેશ સાથે ચાલુ છે” જેવાં વાક્યો પણ ચાલે. આમેય આપણે એક એવા વિશ્વ તરફ જઈ રહ્યા છીએ જ્યાં લેખકે આવું જ કામ કરવાનું રહેશે અથવા તો આવું લખતા લેખકો જ મહાન ગણાશે. લોકોને કળાકૃતિના આધારે નહીં, આવાં જૂઠાણાંના આધારે રસાનુભવ થશે. આમેય સાહિત્ય જૂઠ હોય છે, વિશિષ્ટ અર્થમાં. આ નવલકથાના લેખક ખૂબ દયાળુ છે. એમણે આ ગામમાં એક ચિંતકને પણ રાખ્યા છે. એ ચિંતકનું કામ ખૂબ વિશિષ્ટ છે. આ ગામમાં કોઈને વિચાર આવે તો એને બિચારાને ઝાડા થઈ જતા હોય છે. એટલા દિવસ પૂરતા એ નપુંસક થઈ જતો હોય છે. ખબરદાર જો કોઈએ વિચાર કર્યો છે તો. એને વધારે પડતી ભૂખ લાગતી હોય છે. જ્યારે આવું થાય ત્યારે એણે પેલા ચિંતક પાસે જવાનું. એ ચિંતક ગામના કબ્રસ્તાનની પાસે જ રહે છે. એક પથ્થરની પાછળ. એના પર દિવસે ગામમાં નીકળવા પર પ્રતિબંધ છે. એ રાતે નીકળી શકે, પણ મોં ઢાંકીને. દિવસ દરમિયાન તો એણે પેલા, જેને વિચાર આવે છે એવા, લોકોના વિચારો સાંભળવાના. એ પણ પથ્થર પાછળ છુપાઈને. અને જવાબ આપતી વખતે એણે પેલા પથ્થર પર મુક્કા મારવાના અથવા તો નાકમાંથી લફરાં કાઢવાનાં. લેખકે આ ઉપરાંત પણ બીજા પણ રસ્તા બતાવ્યા છે.

પ્રશ્ન એ થાય કે તો પછી આપણે આ કૃતિને કઈ રીતે વાંચવી જોઈએ? ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાંચનની બે પદ્ધતિઓ સ્થાયી થઈ ગઈ છે. એમાંની એક પદ્ધતિ કૃતિને સામાજિક દસ્તાવેજ તરીકે જુએ છે. એ કૃતિના અવયવોને એક કોઠામાં મૂકે ને સામાજિક વાસ્તવિકતાને બીજા કોઠામાં મૂકે. પછી બેની વચ્ચે તાળો મેળવે. જો તાળો મળે તો એ કૃતિ મહાન. બીજી પદ્ધતિ કૃતિને કળાના દસ્તાવેજ તરીકે જુએ. એ જે તે કૃતિના અવયવો નક્કી કરે, પછી એ અવયવો એક અખંડ વ્યવસ્થા બને છે કે નહીં એ જુએ ને ત્યાર પછી એ વ્યવસ્થા કઈ રીતે રસાનુભવ પેદા કરે છે એની વાત કરે. આ બન્ને પદ્ધતિઓ અહીં નબળી સાબિત થશે. એનો અર્થ એ થયો કે આપણે કોઈક ત્રીજી પદ્ધતિ અપનાવવી પડશે. એ ત્રીજી પદ્ધતિ તે રૂપકાત્મક. આ પ્રકારનું વાંચન કૃતિને કશાકના રૂપક તરીકે જોતી હોય છે.

લેખકે અહીં એક બાજુ મુક્ત અર્થતંત્રની તો બીજી બાજુ ધીમેધીમે કામ વગરના બનતા જતા સમાજની વાત કરી છે. ઘણા ફિલસૂફી અને અર્થશાસ્ત્રીઓ પણ કહે છે કે માણસ જે કરે છે એમાંનું મોટા ભાગનું કામ હવે યંત્રો કરતાં થઈ જશે. પછી માણસ નવરો થઈ જશે. એવા ‘નવરા’ માણસોનું જીવન ટકાવી રાખવા રાજ્યોએ એમને ‘કામ ન કરવાનું મહેનતાણું’ ચૂકવવું પડશે, પણ રાજ્યો એટલી સરળતાથી એમને એ મહેનતાણું નહીં ચૂકવે. એ એમને કોઈક ને કોઈક કામ સોંપશે. એ બધાં કામ આ નવલકથામાંના માણસો કરે છે એવાં હશે. માંડ ૪૭ પાનાંની આ નવલકથા આ અર્થમાં મુક્ત અર્થતંત્ર અને ટેકનોલોજીનું વિવેચન બની રહે છે.

અક્ષરલોપની નવલકથા

Alphabetical Africa

આધુનિકતાવાદના સમયગાળા દરમિયાન આપણે ત્યાં પ્રયોગશીલ નવલકથાઓની બહુ વાતો થઈ, પણ એમાંની મોટા ભાગની વાતો નવલકથાના આકાર પૂરતી મર્યાદિત રહી ગઈ. એનાં સારાં પરિણામો પણ આવ્યાં ને નરસાં પણ, પણ ભાષાના લેખનસ્વરૂપના સ્તર પર કેવા પ્રયોગો થઈ શકે એની વાત કોણ જાણે કેમ બાજુ પર જ રહી ગઈ. બની શકે કે આપણા સર્જકો સર્જનની દૃષ્ટિએ જેટલા ભાષા નજીક હતા એટલા ભાષાલેખનની સંરચનાની નજીક ન હતા.

જોકે સુરેશ જોષી જેવા વાર્તાકારે ત્યારે ભાષાના લેખનના સ્તર પર કેટલાક પ્રયોગો કરેલા. એમણે ‘બે સૂરજમુખી અને’ નામની વિરામચિહ્નો વગરની વાર્તા લખેલી. કેટલાક વાંકદેખાઓએ એમ કહેલું કે એમાં શું ધાડ મારી? લખ્યા પછી વિરામચિહ્નો કાઢી નાખવાનાં. ગુજરાતી સાહિત્યને જ્ઞાનીઓના હાથે જેટલો ફાયદો થયો છે એના કરતાં અજ્ઞાનીઓને હાથે ઘણો ગેરફાયદો થયો છે. આવી ટિપ્પણી એનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સુરેશ જોષીએ વિચારમચિહ્નો કાઢી નાખીને વાર્તા વાંચવાના પરંપરાગત નિયમો બદલી નાખેલા. કયા શબ્દને કયા વાક્યનો ભાગ ગણવો એની જવાબદારી એમણે વાચક પર નાખી દીધેલી. એટલા પૂરતો વાચક મુક્ત થઈ ગયેલો. એ જ રીતે, શ્રીકાંત શાહે પણ ‘અસ્તી’ નવલકથામાં ક્યાંય ક્લસ્વ-ઈ વાપર્યો નથી. અહીં પણ એમણે વાંચનના પરંપરાગત નિયમો પર આક્રમણ કરેલું.

ઘણા સાહિત્યકારો આ પ્રકારના લેખનને ‘નિયંત્રિત લેખન’ (constrained writing) તરીકે ઓળખે છે. એમાં સર્જક પોતે જ પોતાની અભિવ્યક્તિ પર અમુક પ્રકારનું, ખાસ કરીને ભાષાલેખનના સ્વરૂપને લગતું, નિયંત્રણ મૂકે ને પછી સર્જન કરે. એની પાસે એક બાજુ સર્જકતાનો ધોધ હોય ને બીજી બાજુ એ પોતે જ એ સર્જકતાને વ્યક્ત કરવાનાં સાધનો પર નિયંત્રણો મૂકે.

લેખક : Walter Abish (વૉલ્ટર અબિશ) | જન્મ : ૧૯૩૧, વાર્તાકાર, નવલકથાકા. | પ્રકાશક :
New Directions, ૧૯૭૪.

આમ જુઓ તો આ એક વિરોધાભાસ છે. પણ સર્જકતાને માફક આવે એવો. આ પ્રકારની એક અંગ્રેજી નવલકથા છેક ૧૯૭૪માં પ્રગટ થયેલી, ત્યારે એ આધુનિક કહેવાયેલી, હવે અનુઆધુનિક. નામ એનું Alphabetical Africa. લેખક : વૉલ્ટર અબિશ (Walter Abish). આ નવલકથાનું વિષયવસ્તુ શું છે એની વાત કરવાને બદલે આ નવલકથા લખતી વખતે લેખકે પોતાની ભાષાના લેખિત સ્વરૂપ પર કેવાં નિયંત્રણો મૂકેલાં એની વાત હું આ વખતે કરવા માગું છું.

લેખકે આ નવલકથા લખવા માટે ‘કૃત્રિમ વર્ણસગાઈ’ (pseudo-alliterative) નો નિયમ બનાવેલો અને એ નિયમને એ નવલકથાના છેલ્લા પ્રકરણ સુધી વળગી રહેલા. એ વર્ણસગાઈના એક ભાગ રૂપે એમણે નવલકથાના પહેલા પ્રકરણમાં કેવળ ‘a’થી શરૂ થતા શબ્દો વાપર્યા છે. પછી બીજા પ્રકરણમાં એમણે ‘a’ અથવા તો ‘b’થી જ શરૂ થતા શબ્દો વાપર્યા છે. ત્યાર પછીના ત્રીજા પ્રકરણમાં ‘a’, ‘b’ અથવા ‘c’થી શરૂ થતા શબ્દો વાપર્યા છે. લેખક આ રીતે પચ્ચીસ પ્રકરણ સુધી જાય છે અને દરેક પ્રકરણે એક-એક અક્ષર (letterના અર્થમાં) ઉમેરતા જાય છે. એમ કરતાં છેક પચ્ચીસમા પ્રકરણમાં લેખકને કોઈ પણ અક્ષરથી શરૂ થતો શબ્દ વાપરવાની સ્વતંત્રતા મળે છે. અહીં નવલકથાનો પહેલો ભાગ પૂરો થાય છે.

બીજા ભાગમાં લેખક આ નિયંત્રણની દિશા બદલી નાખે છે. એ હવે અવળા ક્રમમાં એક-એક અક્ષરલોપ કરતા જાય છે. છઠ્ઠીસમા પ્રકરણમાંથી એ ‘z’ અક્ષર પડતો મૂકે છે. ત્યાર પછીના પ્રકરણમાં એ ‘z’ અને ‘y’થી શરૂ થતા અક્ષરો પડતા મૂકે છે ને ત્યાર પછીના પ્રકરણમાં એ ‘x’, ‘y’ અને ‘z’થી શરૂ થતા અક્ષરો પડતા મૂકે છે. એમ ને એમ એ ધીમેધીમે, મારા શબ્દોમાં કહું તો, ‘અક્ષરોની નીરવતા’ સુધી પહોંચી જાય છે. આ નવલકથામાં છેલ્લે, અક્ષરો શાંત પડી જાય છે.

અહીં લેખકે સામે ચડીને ભાષાને કહ્યું છે કે તું મારા પર યાતના ગુજાર. હું ઊંડકારો પણ નહીં કરું, પણ કાયમ એવું નથી બન્યું. કેટલાક વાચકોએ આ નવલકથામાં રહેલા દોષો બતાવ્યા છે. કેટલાકે કહ્યું છે કે લેખકે બે-ચાર જગ્યાએ એમનો નિયમ તોડ્યો છે. તો વળી એક ખૂબ ઉત્સાહી વાચકે તો એમ પણ કહ્યું છે કે લેખકે એમાં તેંતાલીસ જગ્યાએ ઊંડકારો ભર્યો છે! લેખકને કોઈકે આ વાત કરી ત્યારે એમને આશ્ચર્ય થયેલું. એમણે એક-

બે ભૂલોમાં કોપી-એડિટરને જવાબદાર ગણાવેલો. હાંસિયામાં બે જગ્યાએ લખેલો 'I' કોપી-એડિટર ખોટી રીતે સમજેલો.

આ પ્રકારનાં સામે ચડીને વહોરી લીધેલાં નિયંત્રણોની મર્યાદામાં રહીને સર્જન કરવાનું કામ સાચે જ ખૂબ મુશ્કેલ હોય છે, પણ પશ્ચિમમાં તો એવાં લખાણોની એક દીર્ઘ પરંપરા છે. દોઉગ નુફેર (Doug Nuffer)એ એમની ૨૦૦૪માં પ્રગટ થયેલી Never Again નવલકથામાં એક વાર વપરાયેલો શબ્દ ફરીથી નથી વાપર્યો. એ જ રીતે ફ્રેન્ચ લેખક માઇકલ થાલે (Michel Thaler)એ એમની The Train From Nowhereમાં એક પણ ક્રિયાપદ નથી વાપર્યું! ઘણાને આશ્ચર્ય થશે, પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સહાયકારક ક્રિયાપદ વગરની કથાઓ મળી આવે છે. જેમ કે : “એક રાજા. એને બે રાણી. એક માનીતી. બીજી અણમાનીતી. માનીતી વંધ્યા. અણમાનીતીને એક દીકરો.” એ જ રીતે, પૉલ ગ્રિફિથ્સ (Paul Griffiths) એ એમની Let me tell you નવલકથામાં શેક્સપિયરના ‘હેમ્લેટ’ નાટકમાં ઓફેલિયા જે ૪૮૩ શબ્દો વાપરે છે એ જ શબ્દો વાપર્યા છે.

કોઈ એક અક્ષરને પડતો મૂકવાની આ પ્રયુક્તિ માટે અંગ્રેજીમાં lipogram શબ્દ છે. ગુજરાતીમાં આપણે એના માટે ‘અક્ષરલોપ’ સંજ્ઞા વાપરી શકીએ. મારા ખૂબ પ્રિય એવા ફ્રેન્ચ લેખક જ્યોર્જ પર્ક (Georges Perec)એ એમની A Void નામની નવલકથામાં ‘e’ અક્ષર પડતો મૂક્યો છે. એમાં પણ શબ્દમાં ‘e’ નથી. આ પ્રકારની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને પાછળથી Oulipo નામની સાહિત્યિક ચળવળમાં સ્થાન મળેલું. આ Oulipo ચળવળ સાથે જોડાયેલા સાહિત્યકારો ગણિતના રંગે રંગાયેલા હતા અને એ લોકો સર્જનપ્રવૃત્તિને ગણિતના દાખલા ઉકેલવાની પ્રવૃત્તિની જેમ જોતા હતા. એવી એકાદ નવલકથાનો હું ક્યારેક પરિચય આપીશ.

પણ હવે આપણા માટે પ્રશ્ન એ થાય કે ગુજરાતીમાં આવું લેખન શક્ય છે ખરું? અંગ્રેજી અને ફ્રેન્ચ ભાષા alphabetic ભાષાઓ છે. એમાં સર્જક letterનો લોપ કરે. ગુજરાતી syllabic ભાષા છે. આપણે એમાં syllableનો લોપ કરવો પડે. આશા રાખીએ કે ‘મમતા’નો કોઈક વાચક અથવા તો લેખક આ પડકાર ઝીલી લેશે ને પોતે જ ઊભાં કરેલાં નિયંત્રણોની મર્યાદામાં રહીને એકાદ વાર્તા કે નવલકથા આપણને આપશે.

રાક્ષસ ગણિતનો શિક્ષક

The Number Devil

રૉબર્ટભાઈ હજી તો પ્રાથમિક શાળામાં ભાગે છે, પણ એમને દુઃસ્વપ્નો બહુ આવે છે. એક સપનામાં એમને એક મહાકાય, ગંદી માછલી ગળી જાય છે. રૉબર્ટભાઈ જાગી જાય છે પણ પછી એમને એમના ડિલમાંથી એ માછલીની દુર્ગંધ આવ્યા કરે છે. એ જ રૉબર્ટભાઈને એક બીજું દુઃસ્વપ્ન પણ અવારનવાર આવે છે. એ એક વિશાળકાય લપસાણી પર લપસી રહ્યા છે, પણ લપસાણીનો કોઈ છેડો આવતો નથી. એ મદદ માટે પોકાર પાડ્યે જ જાય છે. આ રૉબર્ટભાઈને એક રાતે વિચિત્ર સપનું આવ્યું. સપનામાં એમણે એક રાક્ષસ જોયો, પણ આ રાક્ષસ ‘માણસ ગંધાય, માણસ ખાઉં’ બોલતો નથી. આ રાક્ષસ સારો છે. ગણિતમાં ડોશિયાર છે. એમાં પણ સંખ્યામૂલક ગણિતમાં તો એક્કો. રૉબર્ટભાઈ એને પૂછે છે : તું કોણ છે? તો એ જવાબ આપે છે : I am the number devil. “હું સંખ્યા રાક્ષસ છું.” રૉબર્ટભાઈ કહે છે કે એવા રાક્ષસો નથી હોતા. સંખ્યા રાક્ષસ એમને કહે છે : જો હું હોઉં જ નહીં તો તું મારી સાથે કઈ રીતે વાત કરી શકે? એમની વાત પણ સાચી. રૉબર્ટભાઈ કહે છે કે મને તો આમેય ગણિત ગમતું નથી. સંખ્યા રાક્ષસ રૉબર્ટભાઈ પર રાંફ છાંટવા કહે છે : જો બે પૂરી બનાવનારા છ કલાકમાં ૪૪૪ પૂરી બનાવે તો પાંચ પૂરી બનાવનારા ૮૮ પૂરીઓ કેટલા સમયમાં બનાવે (મૂળ નવલકથામાં ‘પૂરી’ નથી, ‘પ્રેત્તલ’ છે.)?

ગણિતના વિષય પર ઘણી બધી નવલકથાઓ લખાઈ છે, પણ એમાંની મોટા ભાગની મોટેરાંઓ માટે. હન્સ મેગ્નુસ એન્ઝરબર્ગર (Hans Magnus

લેખક : Hans Magnus Enzensberher (હન્સ મેગ્નુસ એન્ઝરબર્ગર) | અનુવાદ : Michael Henry Heim | જન્મ : ૧૯૨૯, મરણ : ૨૦૨૨, ૧૯૯૭માં મૂળે જર્મન ભાષામાં પ્રગટ થયેલી આ નવલકથાનો અંગ્રેજી અનુવાદ (અનુવાદક : Michael Henry Heim) ૧૯૯૮માં પ્રગટ થયેલો. અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં Rotraut Susanne Bernerની illustrations છે. આ નવલકથાના સ્પેનિશ, ડચ, ચીની અને ઈટાલિયન જેવી ભાષામાં પણ અનુવાદો થયા છે અને બધે જ એ બેસ્ટ સેલર સાબિત થઈ છે. આશા રાખીએ કે આ કૃતિનો ગુજરાતીમાં પણ અનુવાદ થાય. | પ્રકાશક : Picador, ૨૦૦૦.

Enzensberher) નામના જર્મન લેખકે લખેલી આ નવલકથા - The Number Devil: A Mathematical Adventure - અગિયારથી ચૌદ વરસનાં બાળકો માટે લખાઈ છે. જોકે હું માનું છું કે મોટેરાંએ પણ આ કૃતિ વાંચવી જોઈએ. મારો દીકરો પ્રાથમિક શાળામાં હતો ત્યારે મેં આ નવલકથા ખરીદેલી ને જેટલી વાર એણે વાંચેલી એટલી જ વાર મેં પણ વાંચેલી, કેમ કે એ વાંચતો ને પછી દલીલ કરવા મારી પાસે આવતો. વરસો પહેલાં આપણા જાણીતા નવલકથાકાર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીએ ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ લખતાં કહેલું કે હું કથા સાથે જ્ઞાનની ગોળી પાઈ દેવા માગું છું. આપણા આ હન્સ મેંગુસ એન્ઝલ્સબર્ગર પણ એક રીતે જોતાં તો ગોવર્ધનરામના ગોત્રના છે. એ પણ કથા દ્વારા જ્ઞાનની ગોળી આપી દેવા માગે છે.

એન્ઝલ્સબર્ગર પોતે કવિ પણ છે. તદુપરાંત એ સમૂહ માધ્યમોના ચિંતક પણ છે અને નવલકથાકાર પણ. એમની કવિતામાં એ સરેરાશ માણસના રોજબરોજના જીવનની વ્યથાઓ પ્રગટ કરે છે. સમૂહ માધ્યમો પરના એમના ચિંતનનો પ્રભાવ સંસ્કૃતિમૂલક વિચારણા પર ઘણો બધો પડ્યો છે. એમણે આંકડાશાસ્ત્રની માયાજાળ પર પણ એક પુસ્તિકા લખી છે ને એમાં આંકડાશાસ્ત્ર કઈ રીતે જૂઠને સાચમાં ફેરવી નાખે છે એની ચર્ચા કરી છે.

આ Number Devilમાં એમણે રોબર્ટ નામના એક વિદ્યાર્થીની વાત કરી છે. રોબર્ટને ગણિત ગમતું નથી. શાળામાં શિક્ષક કેલ્ક્યુલેટરનો ઉપયોગ કર્યા વગર દાખલા ગણવા આપે છે. એને એવા દાખલા ગણવાનું કામ ખૂબ જ કંટાળાજનક લાગે છે, પણ એક રાતે એના સપનામાં સંખ્યા રાક્ષસ આવે છે. એ રાક્ષસને ગણિત સિવાય બીજું કશું ગમતું નથી. એટલે એ રોબર્ટને ગણિત શીખવે છે. એન્ઝલ્સબર્ગરે એ માટે બાર સ્વપ્નોની વ્યવસ્થા કરી છે. એકેએક સ્વપ્નમાં સંખ્યા રાક્ષસ એને નંબર સાથે સંકળાયેલો કોઈક ને કોઈક સિદ્ધાંત શીખવે છે. દરેક સ્વપ્નમાં સ્થળ અને સમય બદલાયા કરે છે.

પહેલા સ્વપ્નમાં રોબર્ટ સંખ્યા રાક્ષસને એક વિશાળ કદના વિશ્વમાં જુએ છે ને ત્યાં રાક્ષસ એને ‘એક’ વિશે શીખવે છે. બીજી રાતે સંખ્યા રાક્ષસ એકડાના બનેલા એક જંગલમાં હોય છે અને ત્યાં એ એને શૂન્ય વિશે શીખવે છે. અહીં એ શૂન્યનો ઇતિહાસ આપવાને બદલે કેમ શૂન્ય અનિવાર્ય બને છે અને કઈ રીતે એની વાત કરે છે. ત્રીજી રાતે સંખ્યા રાક્ષસ એને અવિભાજ્ય સંખ્યાઓ વિશે શીખવે છે, જ્યારે ચોથી રાતે એ એને સમુદ્ર તટે મળે છે

ને ત્યાં એ એને વર્ગમૂળ શીખવે છે. પાંચમી રાતે આપણા રૉબર્ટભાઈ અને સંખ્યા રાક્ષસ એક રણમાં મળે છે ને ત્યાં સંખ્યા રાક્ષસ નાળિયેરની મદદથી ત્રિકોણિયા નંબરો શીખવે છે. છઠ્ઠી રાતે સંખ્યા રાક્ષસ Fibonacci સંખ્યા (એવી સંખ્યા કે જેમાં દરેક નંબર એની પહેલાંના બે નંબરનો સરવાળો હોય છે. જેમ કે ૧,૧,૨,૩,૫,૮...). ત્યાર પછીની સાતમી રાતે સંખ્યા રાક્ષસ એને પાસ્કલે શોધેલા ત્રિકોણની અને એની વિવિધ patternsનું શિક્ષણ આપે છે. આઠમી રાતે સંખ્યા રાક્ષસ આપણા રૉબર્ટભાઈને પાછા એમના ક્લાસરૂમમાં લઈ આવે છે ને ત્યાં એમને અંકપાશ અને ગુણકાર, અવયવ જેવા વિષયો શીખવે છે. એ માટે એ વર્ગના બીજા વિદ્યાર્થીઓની મદદ પણ લે છે. આટલું બધું ગણિત ભણવાને કારણે નવમી રાતે રૉબર્ટભાઈ તાવમાં પટકાય છે, પણ સંખ્યા રાક્ષસ 'તેરા પીછા ન છોડૂંગા'ના મૂડમાં છે. એ રાતે પણ એ એમને કુદરતી સંખ્યાનો પાઠ ભણાવે છે. દસમી રાતે સંખ્યા રાક્ષસ એમને છેક ઉત્તર ધ્રુવ પર લઈ જાય છે ને ત્યાં યુક્લિડની ભૂમિતિ અને એ ભૂમિતિ સાથે સંકળાયેલી કેટલીક વિભાવનાઓ શીખવે છે. અગિયારમી રાતે સંખ્યા રાક્ષસ રૉબર્ટભાઈને ગણિતિક સાબિતીઓ (mathematical proof) શીખવે છે ને બારમી રાતે સંખ્યા રાક્ષસ અને રૉબર્ટભાઈને સંખ્યા સ્વર્ગનું આમંત્રણ મળે છે. બન્ને ત્યાં જાય છે ને ત્યાં રાક્ષસ રૉબર્ટને કાલ્પનિક સંખ્યાઓનું જ્ઞાન આપે છે. એટલું જ નહીં, ત્યાં એ Fibonacci અને George Cantor જેવા ગણિતશાસ્ત્રીઓને પણ મળે છે.

એન્ઝસ્બર્ગે આ નવલકથા એની અગિયાર વરસની દીકરી થેરેસિયાના સૂચનને અનુસરીને લખી છે. થેરેસિયાને ગણિત ભણવામાં કંટાળો આવતો હતો. આ પુસ્તકે એનો કંટાળો દૂર કરેલો. એન્ઝસ્બર્ગર માને છે કે ગણિત લોકસંસ્કૃતિનો એક ભાગ હોવો જોઈએ, પણ ગણિતના સિદ્ધાંતો કથામાં વણી લેવામાં આવે ત્યારે જ એ કામ શક્ય બને. એ કામ સારી રીતે કરી શકાય એ માટે લેખકે અહીં ગણિતની સાથે અતિવાસ્તવવાદી કલ્પનો પણ જોડ્યાં છે. અહીં હવામાં તરતી સંખ્યાઓ પણ છે ને તરણહોજમાં નહાવા પડેલી સંખ્યાઓ પણ છે. આ બધાં સપનાંમાં લેખકે ગણિતની કેટલીક પરિભાષાઓ સાથે છૂટછાટ લીધી છે. કદાચ લેખક એમ ઈચ્છતા હતા કે બાળકોને એ પરિભાષાઓ યાદ રહી જવી જોઈએ. જેમ કે અવિભાજ્ય સંખ્યા (prime) માટે લેખકે અહીં 'પ્રાઈમા ડાન નંબર્સ' જેવા શબ્દો વાપર્યાં છે. લેખક અહીં કેવળ ગણિત શીખવવા નથી માગતા, ગણિતની એક મોજ પણ કરાવવા માગે છે.

સનેપાતની આબોહવામાં સત્યની શોધ

Logicomix: An Epic Search of Truth

હું ગ્રાફિક નવલકથાઓ ખાસ વાંચતો નથી. વરસો પહેલાં અમેરિકન કાર્ટૂનિસ્ટ આર્ટ સ્પિગલમેનની (Art Spiegelman) Maus નવલકથા વાંચેલી. એમાં લેખક હોલોકોસ્ટમાં બચી ગયેલા પોતાના પિતાનાં ઇન્ટરવ્યૂ લે છે. એટલું જ નહીં, એમાં લેખકે જ્યુદ્ધ પ્રજાને ઉંદર અને જર્મન અને પોલીશ પ્રજાને બિલાડી અને ભૂંડ તરીકે ચીતરી છે. ૧૯૮૨માં આ નવલકથાને પુલિત્ઝર ઇનામ મળેલું. આ ઇનામ મેળવનાર આ સૌપ્રથમ ગ્રાફિક નવલકથા હતી. હમણાં જ મેં બીજી એક ગ્રાફિક નવલકથા વાંચી. નામ એનું : Logicomix: An Epic Search of Truth. જો શીર્ષકમાં logic શબ્દ ન હોત તો હું કદાચ એને અડક્યો પણ ન હોત. તર્કશાસ્ત્ર અને એમાં પણ ખાસ કરીને આકારવાદી તર્કશાસ્ત્ર મને ગમતા વિષયોમાંનો એક છે. અમેરિકા આવ્યા પછી ભાષાવિજ્ઞાનના એક ભાગ રૂપે મેં એનો અભ્યાસ કરેલો. Apostolos Doxiadis અને Christos Papadimitriou એમ બે લેખકોએ લખેલી આ નવલકથામાં ઓગણીસમી સદીના છેલ્લા દાયકાથી લઈને તે વીસમી સદીના બીજા વિશ્વયુદ્ધ સુધીના સમયગાળા દરમિયાન સત્યની શોધ માટે ગણિત, ફિલસૂફી અને તર્કશાસ્ત્ર એમ ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં કેવો સંઘર્ષ થયેલો એની કથા કહેવામાં આવી છે. Apostolos Doxiadisએ આ પહેલાં Uncle Petros and Goldbach's Conjecture નામની એક નવલકથા લખેલી. એમાં એમણે ગણિતમાં આવતા 'ગોલ્ડબાખ અનુમાન'નું (Goldbach's conjecture) કથાવસ્તુ સ્વીકાર્યું છે. ગોલ્ડબાખ નામના ગણિતશાસ્ત્રીએ એવું અનુમાન કરેલું કે દરેક સમ પૂર્ણાંક સંખ્યા બે કરતાં મોટી હોય છે અને એ સંખ્યાને બે નિરવયવ સંખ્યા (prime number) દ્વારા વ્યક્ત કરી શકાય. આ નવલકથાનો નાયક આ અનુમાન સાબિત કરવા મથતા એના કાકાની મથામણનું વર્ણન કરે છે. Christos Papadimitriou પોતે એક કોમ્પ્યુટર વિજ્ઞાની છે.

લેખક : Apostolos Doxiadis અને Christos Papadimitriou (એપોસ્ટોલોસ ડોક્સિયાડિસ અને ક્રિસ્ટોસ પાપાદિમિત્રીઓ) | પ્રકાશક : Bloomsbury USA, ૨૦૦૯.

આ નવલકથાના કેન્દ્રમાં છે ફિલસૂફ બન્ટ્રાઈ રસેલ (જન્મ : ૧૮૭૨ – અવસાન : ૧૯૭૦). ફિલસૂફ તરીકેની એમની કારકિર્દીના પ્રારંભમાં એમણે એ. એન. વાઈટહેડ (જન્મ : ૧૮૬૧ – અવસાન : ૧૯૪૭) નામના બીજા ફિલસૂફના સહયોગમાં Principia Mathematica નામનો એક ગ્રંથ લખેલો, ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલો આ ગ્રંથ અનુક્રમે ૧૯૧૦, ૧૯૧૨ અને ૧૯૧૩માં પ્રગટ થયેલો. આ ગ્રંથમાં આ એમણે એક પાયાનો પ્રશ્ન પૂછેલો : ગણિત પણ એક ભાષા છે. જો એમ હોય તો એમાં ઉચ્ચારવામાં આવેલું વિધાન સત્ય જ પ્રગટ કરે છે એવું કઈ રીતે કહી શકાય?

સપાટી પરથી ઐતિહાસિક કે જીવનકથામૂલક લાગતી આ નવલકથામાં લેખકોએ અસંખ્ય fictional ઘટનાઓનો અને કાલ્પનિક પાત્રોનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે, જેમ કે એમણે રસેલને એમના પુરોગામી અને સમકાલીન ફિલસૂફોને સાથે ગણિતની ચર્ચા કરતા બતાવ્યા છે. એમાંની ઘણી બધી ઘટનાઓ કાલ્પનિક છે, જેમ કે એક ઘટનામાં રસેલ જર્મન ગણિતશાસ્ત્રી ફ્રેગેને મળે છે, પણ ઇતિહાસમાં કદી એવું બન્યું નથી. એ જ રીતે એમણે રસેલને બીજા એક જર્મન ગણિતશાસ્ત્રી કેન્ટોરને મળતા બતાવ્યા છે, પણ એવું કદી બન્યું નથી, પણ એ ઘટનાઓ સત્યની શોધને વધારે ઉત્કટ બનાવે છે. અહીં લેખકોએ એચીલસ, એરિસ્ટોટલ, એથેના, જ્યોર્જ, જ્યોર્જ કેન્ટોર, યુકલિડ, બૂલ, ગ્લોટિબ ફ્રેગે, ડેવિડ હિલ્બર્ટ, કુર્ત ગડેલ, લાયબન્ઝ, ઔરેસ્ટેઈઆ, યુસુપ્હે પિયાનો, હેન્રી પોઈન્કર, એલન ટૂરિંગ, જહોન વૉન ન્યૂમાન અને લુડવિંગ વિત્ગેન્સ્ટાઈન જેવા બીજા અનેક ફિલસૂફોનાં પાત્રો પણ લીધાં છે. એ બધાં જ ઐતિહાસિક પાત્રો છે. વાચકોને મુશ્કેલી ન પડે એટલા માટે લેખકોએ પરિશિષ્ટમાં આ ચિંતકોનો અને એમણે ગણિતના ક્ષેત્રમાં વિકસાવેલી કેટલીક મહત્ત્વની વિભાવનાઓનો ટૂંકમાં પરિચય પણ આપ્યો છે.

દસ ભાગમાં વહેંચાયેલી આ નવલકથામાં એકેએક દૃશ્યો કાં તો બે પાત્રો વચ્ચેનો સંવાદ બતાવે છે કાં તો એ વખતની રાજકીય કે બૌદ્ધિક આબોહવા બતાવે છે. એ બન્નેને એકબીજા સાથે જોડતાં આપણને કોઈ તકલીફ પડતી નથી. એનું એક કારણ આ નવલકથાનું પહેલું પ્રકરણ છે. લેખકોએ એમાં એ બન્ને સ્તરને એકબીજા સાથે જોડ્યાં છે. આ પ્રકરણનો આરંભ થાય છે બન્ને લેખકો વચ્ચેના સંવાદથી. પહેલા ચિત્રમાં Apostolos ‘Foundationa Quest’ નામના એક પુસ્તકનો મુસદ્દો લઈને બેઠો છે. એને એમાં વર્ણવાયેલી